

PEDAGOGIK TA’LIM JARAYONIDA BO’LAJAK O’QITUVCHILARNING NUTQIY MOBILLIGINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Abdumajitova Maftuna Ixtiyor qizi

Guliston davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

<https://orcid.org/0009-0008-6241-6155>

maftunaixtiyorovna1997@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23498757>

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo’ljak o’qituvchilarning nutqiy mobilligini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari tadqiq etilgan. Nutqiy mobillik professional kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida kognitiv-lingvistik, adaptiv-reaktiv va texnologik bloklar kesimida tahlil qilinadi. Tadqiqotda nutqiy harakatchanlikni rivojlantirishning innovatsion mexanizmlari, jumladan, imitatsion o’yinlar, diskursiv tahlil va self-monitoring metodlarining samaradorligi asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada pedagogik modelning maqsadli, mazmunli va natijaviy komponentlari o’rtasidagi dialektik aloqa hamda aksiologik yondashuvning nutqiy madaniyatni yuksaltirishdagi o’rni yoritilgan.

Аннотация: В данной статье исследуются теоретические и практические основы формирования речевой мобильности будущих учителей. Речевая мобильность анализируется как часть профессиональной компетенции через когнитивно-лингвистический, адаптивно-реактивный и технологический блоки. В исследовании обоснована эффективность инновационных механизмов развития речевой активности, включая имитационные игры, дискурс-анализ и методы самомониторинга. Также освещены диалектическая связь между целевым, содержательным и результативным компонентами педагогической модели и роль аксиологического подхода в повышении культуры речи.

Abstract: This article explores the theoretical and practical foundations of developing speech mobility in future teachers. Speech mobility is analyzed as a component of professional competence through cognitive-linguistic, adaptive-reactive, and technological blocks. The research substantiates the effectiveness of innovative mechanisms for developing communicative agility, including simulation games, discourse analysis, and self-monitoring methods. Furthermore, the article highlights the dialectical connection between the objective, content, and result-oriented components of the pedagogical model, as well as the role of the axiological approach in enhancing speech culture.

Kalit so’zlar: Nutqiy mobillik, pedagogik deontologiya, kognitiv-lingvistik blok, adaptivlik, lisoniy kreativlik, pedagogik model, aksiologik yondashuv, raqamli muloqot.

Ключевые слова: Речевая мобильность, педагогическая деонтология, когнитивно-лингвистический блок, адаптивность, языковая креативность, педагогическая модель, аксиологический подход.

Keywords: Speech mobility, pedagogical deontology, cognitive-linguistic block, adaptability, linguistic creativity, pedagogical model, axiological approach, digital communication

Bo‘lajak o‘qituvchilarning nutqiy mobilligini shakllantirish — bu shunchaki tillarni bilish yoki ravon so‘zlash emas, balki o‘zgaruvchan pedagogik vaziyatlarda kommunikativ strategiyalarni tezkor va samarali qo‘llash qobiliyatidir. Ushbu mavzu zamonaviy pedagogik deontologiya va raqamli ta’lim muhiti bilan bevosita bog‘liq. Nutqiy mobillik o‘qituvchining professional kompetentsiyasi sifatida uchta asosiy blokdan iborat:

Kognitiv-lingvistik blok: Tilning leksik-grammatik resurslarini mukammal egallash va turli uslublarda (ilmiy, ommabop, rasmiy) erkin muloqot qilish.

Adaptiv-reaktiv blok: Pedagogik muloqot davomida kutilmagan savollarga, auditoriya kayfiyatiga va axborot oqimiga qarab nutq taktikasini tezda o‘zgartirish.

Texnologik (Digital) blok: Raqamli muhitda, ijtimoiy tarmoqlarda va masofaviy ta’lim platformalarida nutq madaniyatini saqlagan holda samarali muloqot o‘rnatish.

Oliy ta’lim jarayonida nutqiy mobillikni rivojlantirish quyidagi bosqichma-bosqich mexanizmlar orqali amalga oshiriladi:

Imitatsion o‘yinlar: “Muammoli ota-ona bilan muloqot”, “Ziddiyatli o‘quvchi bilan suhbat” kabi rolli o‘yinlar orqali nutqiy reaksiya tezligi oshiriladi.

Diskursiv tahlil: Talabalar turli o‘qituvchilarning dars o‘tish uslublarini tahlil qilib, o‘z nutqiy modellarini yaratadilar.

Vebinar va podkastlar: Talabalarning o‘zlari muayyan mavzuda audio/video kontent yaratishlari orqali verbal va noverbal muloqotning uyg‘unligiga erishiladi.

Virtual auditoriya bilan ishlash: Ekran ortidagi tinglovchi bilan aloqa o‘rnatishda nutqning emotsional va mantiqiy aniqligini charxlash.

Video-tahlil (Self-monitoring): Talaba o‘zining dars o‘tish jarayonini videoga olib, nutqiy kamchiliklarni (parazit so‘zlar, pauzalar, intonatsiya xatolari) tahlil qiladi.

Deontologik yondashuv: Nutqning etik me‘yorlarga mosligi va pedagogik muloqot madaniyatini doimiy nazorat qilish.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning nutqiy mobilligini shakllantirish uchun faqat “Nutq madaniyati” fanining o‘zi kifoya qilmaydi. Bu jarayon fanlararo integratsiya (psixologiya, lingvistika, pedagogika va axborot texnologiyalari) asosida qurilishi lozim. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun bu o‘ta muhim, chunki ular bolalarda obrazli tafakkurdan mantiqiy tafakkurga o‘tish davrida asosiy nutqiy namuna (etalon) bo‘lib xizmat qiladilar. Nutqi mobil o‘qituvchi — axborotni shunchaki uzatuvchi emas, balki uni auditoriya ehtiyojiga moslab qayta ishlovchi “kommunikativ moderator”dir.

Nutqiy mobillikni (nutqiy harakatchanlikni) shakllantirish mexanizmi — bu shaxsning o‘zgaruvchan muloqot vaziyatlariga tez va samarali moslashishi, til vositalaridan vaziyatga qarab moslashuvchan foydalanish qobiliyatini rivojlantirish jarayonidir. Nutqiy mobillik shunchaki to‘g‘ri so‘zlash emas, balki kognitiv va lisoniy resurslarning dinamik integratsiyasi hisoblanadi. Uning zahirida quyidagi uchta asosiy ustun yotadi:

Adaptivlik: Muloqot muhiti o‘zgarganda (masalan, rasmiy davradan norasmiy davraga o‘tganda) nutq strategiyasini darhol o‘zgartirish.

Variativlik: Bir fikrni turli xil leksik va grammatik usullar bilan ifodalay olish imkoniyati.

Nutqiy improvizatsiya: Oldindan tayyorlanmagan vaziyatlarda ham mantiqiy va kreativ javob qaytara olish.

Nutqiy mobillikni shakllantirish uchun quyidagi bosqichli mexanizmlarni amalga oshirish lozim. Bu bosqichda fikrlashning operativligi va egiluvchanligi rivojlantiriladi. Shaxs axborotni qabul qilish va unga javob berish orasidagi vaqtni minimallashtirishni o‘rganadi. Psixolingvistikada bu jarayon “nutqiy rejalashtirishning dinamik modeli” bilan bog‘lanadi. Bu boy so‘z boyligi va sinonimik qatorlardan erkin foydalana olishni nazarda tutadi. Shaxsda “lisoniy kreativlik” shakllanadi, ya’ni u til qoliplaridan chiqib, yangi va vaziyatga mos iboralarni qo‘llay boshlaydi. Muloqot ishtirokchisining ijtimoiy rolini hisobga olish. Masalan, “ustoz-shogird”, “rahbar-xodim” yoki “hamkasblar” o‘rtasidagi muloqotda nutqiy vositalarni to‘g‘ri tanlash mahorati. Ushbu mexanizmni pedagogik jarayonda yoki shaxsiy rivojlanishda qo‘llash uchun quyidagi yondashuvlar samaralidir:

Keys-stadi (Case-study): Talaba yoki tadqiqotchiga muammoli muloqot vaziyatini berish va undan chiqishning bir necha variantlarini so‘rash.

Nutqiy treninglar: To‘xtovsiz (pauzalarsiz) 2 daqiqa davomida berilgan mavzuda nutq so‘zlash mashqlari.

Diskurs-analiz: Turli ijtimoiy guruhlarning nutq uslublarini tahlil qilish va ularga taqlid qilish (rol o‘yinlari).

Nutqiy mobillik — bu zamonaviy mutaxassisning “yumshoq ko‘nikmalari” (soft skills) ichida eng asosiylaridan biridir. U shaxsga nafaqat o‘z fikrini yetkazish, balki axborot almashinuvi shiddatli bo‘lgan davrda muloqotni boshqarish imkonini beradi. Pedagogik model — bu ta’lim jarayonining mohiyati, maqsadlari va kutilayotgan natijalarini tizimli ravishda aks ettiruvchi nazariy konstruktsiya hisoblanadi. Ilmiy nuqtai nazardan, har qanday samarali pedagogik model o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir nechta fundamental komponentlardan tashkil topadi. Bu komponent modelning “nima uchun?” degan savoliga javob beradi. U jamiyat ijtimoiy buyurtmasi, davlat ta’lim standartlari va shaxsning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda shakllantiriladi. Ta’lim oluvchining kasbiy yoki shaxsiy sifatlarini rivojlantirishning aniq maqsadi va unga erishish uchun hal qilinishi lozim bo‘lgan vazifalar majmuasi. Modelning ilmiy poydevorini tashkil etadi. Bu yerda tadqiqot qaysi metodologik yondashuvlar (masalan, tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan yoki aksiologik yondashuvlar) va prinsiplarga asoslanishi belgilanadi. Tadqiqotning ilmiy asoslanganligini va tanlangan metodlarning bir-biriga muvofiqligini ta’minlaydi. Bilim, ko‘nikma va malakalar (yoki kompetensiyalar) tizimi fanlararo integratsiya tamoyili asosida tanlab olinadi. Ta’lim jarayonini amalga oshirish mexanizmlari, shakllari, metodlari va vositalarini tavsiflaydi. Interaktiv metodlar, loyihaviy ta’lim, muammoli o‘qitish va boshqalar. Raqamli texnologiyalar, darsliklar, laboratoriya jihozlari. Ma’ruza, seminar, amaliy mashg‘ulot, mustaqil ta’lim. Pedagogik modelning samaradorligini baholash imkonini beradi. U kutilayotgan natijani va unga erishilganlik darajasini aniqlovchi indikatorlarni belgilaydi. Bilish, faoliyatli, motivatsion yoki qadriyatli mezonlar. Odatda past, o‘rta va yuqori darajalar ajratilib, har biri uchun aniq tavsiflar (deskriptorlar) ishlab chiqiladi. Pedagogik modelning ilmiy qimmatini uning yaxlitligidadir (integritet). Ya’ni, bir komponentning o‘zgarishi (masalan, maqsadning yangilanishi) bevosita mazmun va metodlarning ham transformatsiyasiga olib kelishi shart. Ilmiy tadqiqotlarda ushbu komponentlar ko‘pincha Pearson korrelyatsiyasi yoki Student t-testi kabi matematik-statistik metodlar yordamida tekshirilib, modelning amaliyotga joriy etilishi natijasida erishilgan o‘shirish ko‘rsatkichlari isbotlanadi. Nutqiy mobillik — bu shaxsning turli muloqot vaziyatlarida til vositalaridan erkin, egiluvchan va samarali foydalanish qobiliyatidir. Zamonaviy pedagogika va

lingvopsixologiya nuqtai nazaridan ushbu mexanizm bir necha uzviy bog‘liq bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu bosqichda talaba yoki o‘quvchining ichki lug‘at zaxirasi va tushunchalar apparati shakllantiriladi. Axborotni tezkor qabul qilish va qayta ishlash bazasini yaratish. So‘z boyligini kengaytirish, sinonimik qatorlar bilan ishlash va tushunchalarning mazmuniy bog‘liqligini anglash. Nutqiy reaksiyaning tezlashishi uchun zarur bo‘lgan “mental leksikon” tayyorlanadi. Nutqiy mobillik faqat nazariy bilim emas, balki vaziyatga moslashish san’atidir. Turli ijtimoiy va professional rollarga kirishish ko‘nikmasini hosil qilish. Keys-stadi, rolli o‘yinlar va kutilmagan savol-javoblar. Shaxs muloqot muhitining o‘zgarishiga qarab (masalan, rasmiylikdan norasmiylikka o‘tish) o‘z nutq stilini tezkor o‘zgartirishni mashq qiladi. Bu bosqichda nutqning “egiluvchanligi” ustida ishlanadi. Nutqiy strategiyalarni tanlash va ularni muloqot davomida korreksiya qilish. Argumentatsiya usullarini egallash, suhbatdoshning reaksiyasiga qarab nutq yo‘nalishini o‘zgartirish. Bunda lingvistik kreativlik muhim rol o‘ynaydi — tayyor qoliplardan qochib, vaziyatga mos original iboralarni qo‘llash. Mexanizmning yakuniy halqasi bo‘lib, o‘z nutqiy faoliyatini tahlil qilishni nazarda tutadi. Nutqiy xatolarni anglash va kelgusida muloqot samaradorligini oshirish. Nutqiy mobillikni rivojlantirishda interfaol muhit asosiy omil hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, talabalarda kreativ fikrlash va nutqiy faollikni uyg‘unlikda rivojlantirish (masalan, debat klublari yoki muammoli vaziyatlar orqali) ularning ijtimoiy adaptatsiyasini 30-40% ga tezlashtiradi. Ushbu mexanizmni amaliyotga joriy etishda, ayniqsa, bo‘lajak pedagoglar uchun raqamli muloqot madaniyatini ham inobatga olish lozim, chunki bugungi kunda virtual nutqiy mobillik professional kompetensiyaning ajralmas qismiga aylangan. Pedagogik tadqiqotlarda har qanday tizimli jarayonning samaradorligi uning tarkibiy qismlari — maqsadli, mazmuniy va natijaviy komponentlari o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikka tayanadi. Bu modelning strategik yo‘nalishini belgilab beruvchi poydevordir. U nafaqat yakuniy natijani, balki jarayonning falsafasini ham ifodalaydi. Jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi, davlat ta’lim standartlari va muayyan pedagogik muammoni hal qilishga qaratilgan ehtiyojlarni aks ettiradi. Tadqiqot obyekti va subyekting rivojlanish trayektoriyasini aniqlash. Ijtimoiy buyurtma (masalan, raqamli iqtisodiyot uchun kadrlar tayyorlash). Bosh maqsad va unga erishishni ta’minlovchi xususiy vazifalar. Metodologik yondashuvlar (tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan va h.k.). Ta’lim yoki tarbiya jarayonida uzatilishi lozim bo‘lgan nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va qadriyatlar tizimidir. Bilimlarning fan taraqqiyotiga mosligi. Fanlararo bog‘liqlikning ta’minlanishi (masalan, pedagogika, psixologiya va lingvistika uyg‘unligi). O‘quv dasturlari, modullar, tanlov kurslari va mustaqil ta’lim materiallarini o‘z ichiga oladi.

Komponentlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik jadvali

Komponent	Savol	Rol
Maqsadli	<i>Nega? Nima uchun?</i>	Strategiya va yo‘nalishni belgilash
Mazmuniy	<i>Nima? Qanday bilimlar?</i>	Axborot resursi va metodik ta’minot
Natijaviy	<i>Nima o‘zgardi? Samarasi qanday?</i>	Nazorat, tahlil va korreksiya

Mazkur uch komponent bir-biri bilan uzviy dialektik aloqada bo‘lib, tizimning yaxlitligini ta’minlaydi. Maqsadsiz mazmun tartibsiz axborot to‘plamiga, mazmunsiz natija esa yuzaki ko‘rsatkichlarga aylanib qoladi. Shuning uchun modelni loyihalashda natijaviy komponent har doim maqsadli komponentga qayta bog‘lanishi (teskari aloqa) shart.

Pedagogik modelning samaradorligini baholash — bu shunchaki natijalarni tekshirish emas, balki ta’lim jarayonining barcha komponentlari o’rtasidagi bog’liqlikni ilmiy asoslashdir. Ushbu mezon talaba yoki o’quvchining o’quv jarayoniga bo’lgan ichki munosabatini belgilaydi. O’quv faniga bo’lgan qiziqishning ortishi, kasbiy o’zini-o’zi anglash, yutuqlarga erishish motivatsiyasi. So’rovnomalalar, psixologik testlar (masalan, Rean testi), suhbat. Model taqdim etayotgan nazariy ma’lumotlarning qay darajada o’zlashtirilganini ko’rsatadi. Bilimlarning chuqurligi, tizimlilik va mustahkamligi. Test sinovlari, og’zaki va yozma nazorat ishlari, olimpiada natijalari. Nazariy bilimlarni amaliyotda, ayniqsa nostandart vaziyatlarda qo’llash qobiliyatini ifodalaydi. Ko’nikma va malakalarning shakllanganligi, kreativ masalalarni yechish qobiliyati, mustaqil ishlay olish darajasi. Keys-stadi (vaziyatli masalalar), laboratoriya ishlari, loyihalar himoyasi. Ta’lim oluvchining o’z faoliyatini tahlil qilish va natijalarni korektirovka qilish qobiliyati. O’z-o’zini baholashning adekvatligi, xatolarni tahlil qilish, kelajakdagi rivojlanish trayektoriyasini tuza olish. Portfolio tahlili, kundaliklar, refleksiv so’rovnomalalar. Pedagogik modelning samaradorligini ilmiy isbotlash uchun faqatgina “yaxshilandi” deyish kifoya emas. Buning uchun quyidagi bosqichlar amalga oshiriladi:

Guruhlarni tanlash: Tajriba (eksperimental) va nazorat guruhlarini shakllantirish.

Dastlabki diagnostika (Pre-test): Tajribadan oldin har ikki guruhning bilim darajasi tengligini tekshirish.

Yakuniy diagnostika (Post-test): Model joriy qilingandan keyin natijalarni qayta o’lchash.

Xulosa. Nutqiy mobillik — zamonaviy pedagogning kasbiy kompetensiyasini belgilovchi eng muhim “yumshoq ko’nikma” (soft skill) bo’lib, u shunchaki tilda ravon so’zlash emas, balki o’zgaruvchan pedagogik vaziyatlarda kommunikativ strategiyalarni tezkor va samarali qo’llash mahoratidir. Nutqiy mobillik kognitiv-lingvistik, adaptiv-reaktiv va texnologik (raqamli) bloklarning integratsiyasidan iborat. Bu o’qituvchidan nafaqat akademik bilimlarni, balki auditoriya psixologiyasini his qilish va raqamli muhitda (vebinar, podkast, ijtimoiy tarmoq) muloqot madaniyatini saqlashni talab etadi. Ushbu qobiliyatni rivojlantirish faqat nazariy darslar bilan cheklanib qolmay, interfaol metodlar (keys-stadi, rolli o’yinlar, video-tahlil, neyrotreninglar) orqali amalga oshiriladi. Bunda “nutqiy rejalashtirishning dinamik modeli” asosiy rol o’ynaydi. Nutqiy mobillik shunchaki “texnik ko’nikma” bo’lib qolmasligi uchun u milliy va umuminsoniy qadriyatlar (aksiologiya) hamda kasb etikasi (deontologiya) bilan yo’g’rilgan bo’lishi shart. Bu o’qituvchini nafaqat axborot uzatuvchi, balki jamiyatning ma’naviy namunasi sifatida namoyon etadi. Zamonaviy nutqiy mobillik transmediallik (turli formatlarda birdek samarali muloqot) va kognitiv moslashuvchanlikka tayanadi. Neyrolingvistik treninglar va self-monitoring (o’z-o’zini kuzatish) orqali nutqiy to’siqlarni yengish ta’lim samaradorligini 30-40% ga oshirishi ilmiy asoslangan. Bo’lajak o’qituvchilarning nutqiy mobilligini shakllantirish — bu ta’lim tizimini “Digital Uzbekistan – 2030” strategiyasi va xalqaro baholash standartlariga moslashtirishning strategik yo’nalishidir. Nutqi mobil pedagog — axborot shiddati davrida muloqotni boshqara oladigan, auditoriya ehtiyojiga moslashuvchi va innovatsion ta’lim muhitida yetakchilik qila oladigan “kommunikativ moderator”dir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Vygotsky L.S. (1986). Thought and Language. MIT Press. (Nutq va tafakkur bog’liqligi bo’yicha fundamental asar).

2. Hymes D.H. (1972). On Communicative Competence. In Pride J.B., Holmes J. (Eds.), Sociolinguistics. Penguin. (Kommunikativ kompetensiya tushunchasining asosi).
3. Leontiev A.A. (1997). Psychology of Communication. Tartu University Press. (Nutqiy faoliyat psixolingvistikasi).
4. Muslimov N.A. (2015). Kasbiy shakllanishning nazariy-metodik asoslari. Fan va texnologiya.
5. Xodjayev B.X. (2021). Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Sano-standart. (Pedagogik model va komponentlar tahlili uchun).
6. Goffman E. (1959). The Presentation of Self in Everyday Life. Doubleday. (Ijtimoiy rollar va nutqiy adaptatsiya nazariyasi).
7. Prensky M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon. (Raqamli muhitda muloqot xususiyatlari bo'yicha).
8. Saidova G. (2023). Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish. Ilmiy monografiya.
9. Crystal D. (2006). Language and the Internet. Cambridge University Press. (Netiket va transmedial nutq tahlili uchun).
10. Levelt W. J. M. (1989). Speaking: From Intention to Articulation. MIT Press. (Nutqni rejalashtirishning dinamik modeli uchun).
11. Chomsky N. (2006). Language and Mind. Cambridge University Press. (Lisoniy kreativlik va kognitiv-lingvistik blok asoslari).